

СІЛЬСЬКІ ДОМОГОСПОДАРСТВА УКРАЇНИ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

RURAL HOUSEHOLDS OF UKRAINE IN THE CONDITIONS OF GLOBALIZATION

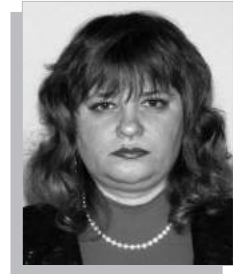

Дмитро КРИСАНОВ,
доктор економічних наук,
Інститут економіки та прогнозування
НАН України, Київ

Dmytro KRYSANOV,
PhD Economics,
Institute for Economics
and Forecasting, Ukrainian NAS, Kyiv

Людмила УДОВА,
кандидат економічних наук,
Інститут економіки та прогнозування
НАН України, Київ

Ludmyla UDOVA,
PhD Economics,
Institute for Economics
and Forecasting, Ukrainian NAS, Kyiv

Ольга ВАРЧЕНКО,
доктор економічних наук,
Білоцерківський національний
аграрний університет

Olga VARCHENKO,
PhD Economics,
Bila Tserkva National
Agrarian University

ГЛОБАЛІЗАЦІЯ: ВИКЛИКИ, ЕФЕКТИ ТА НАСЛІДКИ ДЛЯ АГРАРНОГО СЕКТОРА

Перетворення певних явищ і подій, тенденцій розвитку й процесів, виникнення нових видів діяльності, що охоплюють більшість країн світу та здійснюють різноплановий вплив на функціонування й розвиток суспільства, економіки, навколишнього природного середовища тощо, отримали назву «глобалізація», тобто перетворення на світове, що стосується всієї земної кулі. Але в широкий вжиток термін «глобалізація» увійшов як характеристика формування єдиного планетарного суспільства. За визначенням **В.Воронкової**, економічна глобалізація – це формування глобальних ринків і стратегій поведінки, корпорацій і міжнародних фінансово-економічних інститутів, перспективи формування принципово нових економічних відносин і типів господарств [1, с. 20]. Економічна глобалізація сприяє розкриттю процесів інноваційного розвитку, який відкриває націям (народам) нові можливості для новаторства й підприємництва, сприяє економічному зростанню, соціальному добробуту, поліпшенню якості життя українського населення, адже тільки довгострокове економічне зростання покращить добробут жителів, дасть країні кошти на освіту, охорону здоров'я та пенсії.

Оскільки виникнення й поширення різних явищ і процесів відбувається за своїми власними законами, що не завжди й не скрізь своєчасно досліджуються, аналізуються та прогнозуються їх можливі наслідки, а кожне з них накладається на існуючу систему відносин у конкретному суспільстві, то, як правило, спектр їх ефектів може бути найнесподіванішим і навіть суперечливим: від позитивних до негативних. До того ж у процесі глобалізації інших явищ отримані ефекти й наслідки при накладанні на попередні будуть різною мірою трансформуватись.

Особливо глибокий слід у сучасному суспільстві та економіці залишає кардинальне покращення умов і якості життя його членів – це вимагає розширення масштабів виробництва, створення нових видів діяльності та споживчих продуктів, які полегшують і поліпшують життя тощо. А це супроводжується виникненням нових проблем, породженням негативних ефектів і суперечливих соціальних наслідків, що вимагає концентрації зусиль на вирішенні проблем, які цьому піддаються, та локалізації; обмеження або взагалі усунення негативних наслідків. Тому розпочатий процес практично неможливо загальмувати чи зупинити взагалі: нові виклики породжують нові ефекти й наслідки, а

отже, необхідна мобілізація зусиль на інших напрямках. Водночас поширення різнопланових процесів і видів діяльності прискорює розвиток людського суспільства, що вимагає постійного відстеження тенденцій і зрушень, які відбуваються у світі, прогнозування можливих ефектів і наслідків та напрацювання пропозицій і заходів, спрямованих на забезпечення гальмування, унеможливлення повторення й подолання кризових явищ в економіці, процесів деградації навколишнього природного середовища та соціальної нерівності, але вже на відносно вищому цивілізаційному рівні.

У найбільш широкому розумінні глобалізаційні виклики, якими охоплена практично вся планета, пов'язані зі значним приростом чисельності населення, а отже, загостренням продовольчих і екологічних проблем, збільшенням навантаження на природне середовище, нарощуванням промислового й аграрного потенціалу. Одним з важливих наслідків глобалізації є посилення розриву в рівнях соціально-економічного розвитку економічно розвинутих та економічно відсталих країн, між міськими й сільськими поселеннями тощо. Особливо загострюється ситуація в аграрних регіонах у зв'язку із вторгненням процесів урбанізації у відносно традиційні та консервативні форми співжиття сільських жителів, впровадження замість сімейних, дрібних і середніх за розмірами форм господарювання агрохолдингів або ж їх поглинання ними. Це має своїм наслідком руйнацію специфічного сільського середовища і способу життя, який формувалася та вдосконалювалася протягом багатьох століть, передавалася на генетичному рівні від покоління до покоління й базувалася на багатовіковому менталітеті, народних традиціях, хліборобській практиці сільських жителів, їх умінні раціонально використовувати місцеві особливості територіальної організації сільськогосподарських угідь для ефективного господарювання на земельних ділянках, що перебували у їх власності чи користуванні, за різних соціально-економічних систем.

Руйнація стосується не тільки економічного середовища, а й особливого сільського способу життя. Мається на увазі, що сільські домогосподарства виконували і значною мірою продовжують виконувати навіть у помітно трансформованих умовах цілий комплекс специфічних функцій, не всі з яких притаманні іншим способам життя, а саме: демографічна, оздоровча, пізнавальна, морального і трудового виховання та соціального становлення дітей і молоді, виробнича, економічна, екологічна, природо-

Проаналізовано вплив глобалізаційних процесів на функціонування й розвиток сільських домогосподарств; систематизовано виклики глобалізації для аграрного сектора та розкрито різнопланові ефекти й негативні наслідки, що мають місце в сільській місцевості. Виявлено тенденції та оцінено роль різних джерел у формуванні доходів сільських домогосподарств, особливу увагу приділено аналізу їх сільськогосподарської діяльності. Обґрунтовано пропозиції, спрямовані на обмеження та подолання негативних наслідків, гальмування процесів майнового розширювання й поглиблення соціальної нерівності.

An influence of globalization processes on functioning and development of rural households is analyzed; the calls of globalization for an agrarian sector are systematized and the different effects and negative consequences that take place in rural localities are exposed. Tendencies are educed and the role of different sources is appraised in forming of profits of rural households, the special attention is spared to the analysis of them agricultural activity. The suggestions, sent to limitation and overcoming of negative consequences, braking of processes of property stratification and deepening of social inequality, are grounded.

Таблиця 1. Динаміка і вікова структура наявного сільського населення України

Показники	1995		2000		2004		2010		2011		2011 до 1995, %
	тис. осіб	%	тис. осіб	%	тис. осіб	%	тис. осіб	%	тис. осіб	%	
Чисельність наявного населення, всього	16846,7	100,0	16091,2	100,0	15370,0	100,0	14336,9	100,0	14252,7	100,0	84,6
у тому числі у віці, років											
0-6	1383,7	8,2	1110,3	6,9	922,2	6,0	989,2	6,9	983,4	6,9	71,5
7-15	2146,0	12,7	2027,5	12,6	1782,9	11,6	1476,7	10,3	1453,8	10,2	67,7
16-27	2678,6	16,0	2832,0	17,6	2536,1	16,5	2379,9	16,6	2394,5	16,8	89,4
28-54	4771,7	28,3	4891,7	30,4	5287,3	34,4	5003,6	34,9	5059,7	35,5	106,0
55 і старше	5866,7	34,8	5229,7	32,5	4841,5	31,5	4487,5	31,3	4361,3	30,6	74,3

Джерело: розраховано за даними Держстату України за відповідні роки.

охоронна, ресурсівідтворювальна та інші. З приходом на село агрохолдингів та орендою земельних ділянок у сільського населення, що в сукупності становлять десятки й сотні тисяч гектарів [2, с. 93], для проведення виробничої діяльності потреба в працівниках скорочується багаторазово і це стає додатковим катализатором виштовхування молоді із села: якщо для жителів пенсійного віку отримання орендної плати за передані в користування земельні наділи є достатньо вагомим джерелом додаткових надходжень грошових коштів та натуральної продукції, то для молодих сімей цього дуже замало, а реалізувати свою робочу силу в сільській місцевості практично ніде. У результаті цього економічні умови життя на селі значно погіршуються і, як наслідок, поглиблюється соціальна нерівність, посилюється майнове розшарування.

За таких обставин сільська молодь втягувалася в міграційні процеси: спочатку у вітчизняному економічному просторі, а з набуттям професійних навиків і життєвого досвіду – вирушала на пошуки кращої долі за кордоном. Оскільки внаслідок впливу різних обставин (реформування аграрних і земельних відносин, згортання соціальної сфери й транспортного обслуговування сільських поселень, міграції, депопуляції тощо) така ситуація в сільській місцевості формувалася практично протягом двох десятиріч, то за цей період помітно змінилася структура сільського населення (табл. 1). Найбільше втрат зазнала група дітей і підлітків у віці 7-15 років (майже на третину), що, на нашу думку, пояснюється низькою народжуваністю дітей у другій половині 1990-х – першій половині 2000-х років. Ситуація почала дещо покращуватися з 2005, коли держава економічними інструментами стимулювала до збільшення народжуваності (перевищення над попередньою групою становить 3,8 в.п.). Водночас унаслідок переважання у групі віком понад 55 років осіб похилого віку вона зазнала найбільше втрат за рахунок природного вибуття: за 1995-2011 роки скоротилася на чверть (1,5 млн. осіб), а її частка в структурі сільського населення зменшилася на 4,2 в.п. Найменш мобільна група – сільські жителі віком 28-54 роки, які тісно прив'язані до рідних місць і своєї сім'ї, а тому в ній спостерігається як абсолютне (на 288 тис. осіб), так і відносне (на 7,2 в.п.) збільшення. Достатньо помітним є зменшення чисельності сільського населення в групі віком 16-27 років, тобто потенційного шлюбного віку (на 284 тис. осіб). Пізніше це буде мати своїм наслідком скорочення масштабів народжуваності в сільській місцевості.

Таким чином, з кожним роком реальні можливості щодо відтворення демопотенціалу сільської місцевості помітно звужуються та, як наслідок, сільська поселенська мережа подрібнюється, з мапи постійно зникають найдрібніші населені пункти, переважно за рахунок природного обезлюднення.

За таких обставин жителі сільських населених пунктів, де основним роботодавцем виступає агрохолдинг, у черговий раз звертають свої погляди до особистих господарств з метою суттєво розширити товарне виробництво на основі впровадження сучасних сортів насіння й рослин, нових порід тварин і птиці, технологій їх вирощування та продукування сільськогосподарської продукції. Отже, посилюється необхідність наростити товарність виробництва в особистих господарствах, забезпечити своєчасну реалізацію виробленої продукції для отримання додаткових грошових доходів.

Необхідно підкреслити, що однією зі складових глобалізації в аграрному секторі світової економіки є розширення географії діяльності транснаціональних корпорацій (ТНК). Вона супроводжується нарощуванням обсягів виробництва продукції в економічно слабозвинутих країнах за рахунок використання робочої сили та продовольчої сировини нижчої вартості й забезпечення споживачів товарами вищої якості за зниженими цінами. За таких умов місцеві виробники не в змозі скласти достойну конкуренцію на національних ринках продукції, що вироблена підприємствами ТНК, і тому змушені поступово згортати масштаби виробництва, а нерідко це супроводжується їх економічним або технологічним банкрутством.

На нашу думку, подібні процеси, але із своєрідною вітчизняною специфікою, відбуваються і в Україні, зокрема в харчовій і тютюновій промисловостях. Наприклад, одним з важливих показників, який підтверджує вплив ТНК на розвиток вітчизняної промисловості з виробництва харчової продукції, напоїв та тютюнових виробів, є кількість функціонуючих підприємств. Якщо в 2000 році,

згідно зі статистичною звітністю, їх налічувалось у межах 10,4 тис. од., у тому числі великих і середніх 2,6 тис. од., то в 2005 – відповідно 8,6 тис. і 2,2 тис. од. У 2006 у зв'язку з удосконаленням інструктивних документів перед статистичними органами прозвітувалися близько 7,4 тис. підприємств харчової й тютюнової промисловості, а в 2010 – 5,4 тис. [3, с. 129], з яких 781 – з іноземними інвестиціями. Отже, за 2000-ні роки кількість підприємств харчових галузей зменшилася практично удвічі внаслідок злиття, поглинання, входження в ТНК на правах дочірніх суб'єктів господарювання, а також юридичної та фізичної їх ліквідації. Це має безпосереднє відношення до сільських домогосподарств, оскільки значна частина переробно-харчових підприємств розташована в сільській місцевості, а їх виробництво зорієнтоване на перероблення сільськогосподарської сировини, включаючи й вироблену в особистих селянських господарствах (молоко, м'ясо, картопля, овочі, плоди та ягоди). Унаслідок цього погіршуються умови просування продукції товарними господарствами, а отже, набуває актуальності проблема її організованої закупівлі в сільській місцевості та реалізації на продовольчих ринках і переробно-харчовим підприємствам.

Входження іноземних інвесторів у національну економіку обґрунтовано розглядається вітчизняними й зарубіжними вченими як один з ефективних механізмів глобалізації, тобто поширення зарубіжних інвестицій, інновацій, технологій, форм і способів організації та функціонування виробництва, зокрема: ресурсозабезпечення, впровадження систем забезпечення від продукування недоброякісної та небезпечної продукції, побудови логістичних систем просування готових продовольчих товарів споживачам тощо. Успішна реалізація планів, які розробляють іноземні інвестори при входженні та активному позиціонуванні в Україні, великою мірою залежить від того, наскільки вихідні ресурси, зокрема сировина, будуть відповідати вимогам міжнародних та європейських нормативних документів. Зважаючи на те, що практично кожне сьоме переробно-харчове підприємство представлено з іноземними інвестиціями, стає зрозуміло: з одного боку, виникає асиметрія між виробництвами, у яких використовуються сучасні зарубіжні технології, та вітчизняними переробно-харчовими підприємствами із застарілою техніко-технологічною базою, з другого – зростає роль нормативної бази в забезпеченні якості й безпечності агропродовольчої продукції; окрім цього, посилюється розрив між вітчизняними підприємствами, які впровадили у виробництво вимоги міжнародних, європейських або гармонізованих національних стандартів, а також сертифікували системи управління якістю, безпечністю, екологічного управління, і виробниками, що випускають продукцію переважно за технічними умовами, які вони самі й розробляють. За таких умов та з урахуванням перспективи широкої й глибокої інтеграції вітчизняної економіки в європейське економічне співтовариство нинішній стан з якістю та безпечністю продовольчої сировини, тобто її слабкою контрольованістю та застарілими вимогами, а також їх недотриманням, не може бути законсервованим на невизначено тривалий час. На нашу думку, оскільки сільськогосподарська продукція, вироблена сільськими домогосподарствами, становить значну частину зі всього обсягу, який постачається на переробно-харчові підприємства, то вже нині загострюється проблема чіткого дотримання дрібнотоварними продуцентами вимог передової агротехніки, проведення посівів посадковим матеріалом сучасної селекції, вирощування молодняка худоби та птиці вітчизняних порід і крос-ліній на енергетично збалансованих раціонах тощо. За таких обставин рослинницька й тваринницька продукція буде відповідати вимогам чинних нормативних документів з якості та безпечності.

Отже, в умовах прискореного поширення глобалізаційних процесів, що прямо чи опосередковано впливають на всі складові функціонування й розвитку сільських домогосподарств, перед ними постали нові виклики, нові проблеми, виник ряд негативних економічних, соціальних та демографічних ефектів. Водночас, зважаючи на нинішній стан аграрного виробництва, обґрунтованим видається прогноз щодо збереження на оглядовий період часу визначальної ролі сільських домогосподарств у формуванні сировинних ресурсів та забезпеченні продовольчої безпеки країни, а також зміцненні власної доходної бази за рахунок їх реалізації. У зв'язку з цим доречно проаналізувати зрушення в

Таблиця 2. Динаміка та структура грошових доходів і сукупних ресурсів сільських домогосподарств України
(в середньому за місяць в розрахунку на одне домогосподарство, грн.)

Вид надходжень	2000		2005		2009		2010		2010 до 2000, %
	грн.	%	грн.	%	грн.	%	грн.	%	
Оплата праці	85,42	18,6	342,24	27,2	914,91	33,7	1011,91	32,0	у 12 р. б.
Доходи від підприємницької діяльності та самозайнятості	6,13	1,4	46,04	3,7	123,80	4,6	149,77	4,7	у 24 р. б.
Доходи від продажу сільськогосподарської продукції	61,52	13,4	171,31	13,6	254,55	9,4	343,48	10,9	у 5 р. б.
Доходи від продажу особистого і домашнього майна	0,97	0,2	1,14	1,0	3,40	0,1	3,54	0,1	у 36 р. б.
Доходи від продажу нерухомості	0,68	0,1	0,69	0,1	2,09	0,1	0,15	0,1	22,0
Доходи від власності	7,85	1,7	19,86	1,6	38,09	1,4	47,85	1,5	у 6 р. б.
Пенсії	60,68	13,2	313,94	24,9	666,26	24,5	782,69	24,7	у 13 р. б.
Стипендії	0,38	0,1	3,03	0,2	12,67	0,5	12,54	0,4	у 33 р. б.
Різного роду допомоги готівкою	4,29	1,0	30,36	2,4	83,79	3,1	109,16	3,4	у 25 р. б.
Грошова допомога від родичів та інших осіб	10,44	2,3	49,51	3,9	103,29	3,8	116,57	3,7	у 11 р. б.
Аліменти	0,46	0,1	0,87	0,1	3,89	0,1	3,54	0,1	у 8 р. б.
Інші грошові доходи	8,52	1,9	14,91	1,2	12,23	0,5	26,15	0,8	у 3 р. б.
Всього грошових доходів	247,34	54,0	993,90	78,9	2218,97	81,8	2607,35	82,4	у 10 р. б.
Вартість спожитої продукції, отриманої з особистого підсобного господарства та від самозаготівель	159,97	34,9	183,70	14,6	336,75	12,4	406,85	12,8	у 2 р. б.
Пільги та субсидії безготівкові на оплату ЖКП, електроенергії та палива	9,34	2,0	5,06	0,4	12,57	0,5	13,89	0,4	148,7
Пільги безготівкові на оплату санаторно-курортних путівок, купівлю ліків тощо	1,46	0,3	2,80	0,2	4,95	0,2	5,35	0,2	у 5 р. б.
Пільги безготівкові на оплату послуг транспорту, зв'язку			1,01	0,1	1,46	0,1	1,55	0,1	
Грошова оцінка допомоги від родичів та інших осіб продовольчими товарами	17,74	3,9	24,31	1,9	44,69	1,6	51,86	1,6	у 3 р. б.
Негрошові доходи	-	-	216,88	17,2	400,42	14,8	479,50	15,1	-
Всього загальних доходів	435,85	95,1	1210,78	96,1	2619,39	96,6	3086,85	97,5	у 7 р. б.
Використання заощаджень, позики, повернені борги	22,53	4,9	49,16	3,9	94,57	3,4	77,75	2,5	у 3 р. б.
Всього сукупних ресурсів	458,38	100,0	1259,94	100,0	2713,96	100,0	3164,60	100,0	у 7 р. б.

Джерело: складено і розраховано за даними Державної служби статистики України за вищезазначені роки.

структурі доходів сільських домогосподарств у 2000-ні роки, їх сільськогосподарську діяльність і роль у вирощуванні рослинницької і тваринницької продукції.

ТЕНДЕНЦІЇ ФОРМУВАННЯ І СТРУКТУРА ДОХОДІВ СІЛЬСЬКИХ ДОМОГОСПОДАРСТВ

У радянський період серед доходів сільськогосподарських працівників основне місце посідала оплата праці, частка якої в структурі сукупного доходу колгоспників у 1990 році досягла 59,4%, а працівників радгоспів – 78,1%. При величині мінімальної заробітної плати в 70 крб. середньомісячна оплата праці колгоспників у сукупному господарстві становила в 1990 році 220,4 крб., а заробітна плата працівників радгоспів – 265,8 крб.

З наростанням економічної кризи заробітна плата поступово втрачала провідну роль у формуванні доходів працівників сільськогосподарських підприємств. Так, у 1990-1998 роках її частка в структурі сукупного доходу селян скоротилась з 59,4 до 23,2%. У подальшому складова оплати праці в структурі сукупних ресурсів сільських домогосподарств хоча й підвищилась з 18,6% у 2000 році до 32% у 2010, однак залишилась невисокою і не багата перевищувала частку надходжень у вигляді пенсійних виплат (табл. 2). І це при тому, що за 2000-ні роки рівень оплати праці зріс більш ніж на порядок.

Слід зазначити, що середньомісячна заробітна плата в сільському господарстві, мисливстві та лісовому господарстві протягом багатьох років має значне відставання від аналогічного показника в інших галузях народного господарства і є найнижчою. Так, номінальна середньомісячна заробітна плата найманих працівників підприємств сільського господарства та пов'язаних з ним послуг у 2010 році становила 1467 грн., тоді як у промисловості – 2580 грн., будівництві – 1754 грн.

Нині рівень заробітної плати в сільськогосподарських підприємствах впливає на формування доходів лише третини сільських домогосподарств. До причин, які зумовили недостатнє підвищення ролі реальної заробітної плати в структурі грошових доходів і сукупних ресурсів сільських домогосподарств, необхідно віднести значне підвищення пенсійного забезпечення, поступове розширення складу платних соціальних послуг, затримки у виплаті зарплати, підвищення рівня реального безробіття на селі. Загроза безробіття змушує селян погоджуватися працювати за мізерну заробітну плату навіть із затримками її виплати.

Наступним вагомим видом доходів сільських домогосподарств виступають соціальні трансферти, найголовнішим серед них є пенсії. Завдяки регулярному надходженню пенсії стали одним з найнадійніших джерел грошових доходів сільських сімей: у структурі грошових доходів їх частка підвищилась до 24,7%, а в абсолютних цифрах збільшилась більш ніж на порядок.

Наразі нагальною потребою часу є реформування пенсійної системи нашої країни з метою вирішення проблем осіб, зайнятих лише в особистих селянських господарствах, праця в яких фактично є основною сферою їх зайнятості й отримання доходу.

Ще одне традиційне джерело доходів і ресурсів сільських домогосподарств – доходи від сільськогосподарської діяльності. Вони включають доходи від продажу сільськогосподарської продукції та вартість спожитої членами домогосподарства продукції, отриманої від особистого господарства. За останнє десятиріччя їх частка в структурі загальних доходів помітно зменшилась – з 50,8% у 2000 році до 21,8% у 2009 – та підвищилась до 24,3% у 2010. При цьому спостерігалось п'ятиразове підвищення доходів від реалізації сільськогосподарської продукції за рахунок як нарощування обсягів її виробництва, так і зростання цін на неї. На нашу думку, підвищення ролі сільськогосподарської діяльності особистих селянських господарств у формуванні сукупних ресурсів сільських домогосподарств зумовлене економічною кризою, яка була започаткована у другій половині 2008 року і в наступному році досягла найнижчої точки. Реакцією сільського населення на таку ситуацію було розширення масштабів сільськогосподарської діяльності в особистому секторі виробництва.

У зв'язку з цим доречно більш детально проаналізувати вплив особистого господарства селян на формування продовольчих ресурсів залежно від обсягів доходів домогосподарств.

Аналіз наведених в табл. 3 статистичних і розрахункових даних дозволяє зробити ряд важливих висновків, зокрема:

- у дев'яти групах сільських домогосподарств з десяти (за винятком першої із середньодушовим доходом на місяць менше 300 грн. – це фактично своєрідне середовище: багатодітні родини, люди працездатного віку без постійних заробітків та особи пенсійного віку, які не отримують пенсії) частка доходів від ОПГ перевищує 21%, а у двох з них – понад 25%;

- враховуючи, що, за різними оцінками, рівень бідності за 2010 рік перебував у межах 922-944 грн. доходів на одну особу на місяць, то її межа проходить посередині п'ятої групи (з доходами в межах 840-1020 грн.) і нижче неї перебуває близько 1,5 млн. сільських жителів. Якщо гіпотетично позбавити сільські домогосподарства доходів від особистих господарств, то межа бідності буде проходити всередині сьомої групи (з доходами в межах 1200-1380 грн. на душу населення, а за «мінусом» 23,8% від ОПГ – 910-1050 грн.) і нижче неї буде перебувати понад 3 млн. сільського населення;

- відносно вища частка доходів від ОПГ у восьмій (з доходами 1380-1560 грн. на душу населення на місяць) та в одинадцятій (понад 1920 грн.) групах свідчить про те, що навіть у населення з високими доходами більше чверті сукупних ресурсів формується за рахунок надходжень від ОПГ у натуральній або грошовій формах;

Таблиця 3. Роль особистих підсобних господарств (ОПГ) у формуванні продовольчих і сукупних ресурсів сільських домогосподарств (у середньому за місяць у розрахунку на одне домогосподарство)

№ п/п	Показники	Усі домогосподарства	у тому числі із середньодушовими загальними доходами на місяць, грн.										
			до 300,0	300,1-480,0	480,1-660,0	660,1-840,0	840,1-1020,0	1020,1-1200,0	1200,1-1380,0	1380,1-1560,0	1560,1-1740,0	1740,1-1920,0	понад 1920,0
1.	Всього сукупних ресурсів	3164,60	1185,15	1616,80	2206,91	2965,75	2925,64	2932,59	3093,52	3457,44	3369,04	3696,46	4704,77
2.	Доходи від продажу сільськогосподарської продукції	грн. 343,48	10,35	136,15	153,79	247,65	286,37	243,96	329,53	448,39	360,73	451,66	765,56
3.		% 10,9	0,9	8,4	7,0	8,4	9,8	8,3	10,7	13,0	10,7	12,2	16,3
4.	Вартість спожитої продукції, отриманої з ОПГ та від самозаготівель	грн. 406,85	65,27	239,64	367,67	464,92	404,78	382,70	406,18	448,31	406,63	351,46	444,78
5.		% 12,9	5,5	14,8	16,7	15,7	13,9	13,1	13,1	13,0	12,0	9,6	9,5
6.	Доходи від ОПГ	750,33	75,62	375,79	521,46	712,57	691,15	626,66	735,71	896,70	767,36	803,12	1201,34
7.	Частка доходів від ОПГ, %	23,8	6,4	23,2	23,7	24,1	23,7	21,4	23,8	26,0	22,7	21,8	25,8
8.	Сума доходів за рік (п. 6*12), грн.	9003,96	907,44	4509,48	6257,52	8550,84	8293,80	7519,92	8828,52	10760,4	9208,32	9637,44	14416,08
9.	Кількість домогосподарств, тис. од.	5262,3	13,4	115,9	364,1	572,2	834,7	985,0	732,8	587,2	312,6	232,2	512,2
10.	Частка домогосподарств, %	100	0,3	2,2	6,9	10,9	15,9	18,7	13,9	11,2	5,9	4,4	9,7
11.	Середній розмір домогосподарства, осіб	2,71	3,78	3,91	3,71	3,86	3,07	2,59	2,35	2,32	2,00	1,97	1,83
Довідково:													
A.	Річна вартість доходів від ОПГ (п. 8 * п. 9), млн. грн.	47381,5	12,2	522,6	2278,3	4892,8	6922,8	7407,1	6469,5	6318,5	2878,5	2237,8	7383,9
B.	Частка групи в загальній вартості, %	100	0,1	1,1	4,8	10,3	14,6	15,6	13,8	13,3	6,1	4,7	15,6

Джерело: розраховано за даними Держстату України за 2010 рік.

□ гіпотетична відмова від особистих господарств за нинішніх умов буде мати своїм наслідком реальне збіднення практично всього сільського населення, поглиблення його майнової та соціальної нерівності тощо.

Отже, з викладеного вище випливає логічний, хоча й не новий висновок про те, що особисте господарство селян є надзвичайно важливою складовою сільського способу життя. Воно є своєрідним «амортизатором» у складні періоди економічного розвитку (спад, стагнація), оскільки його ведення значно пом'якшує негативні економічні та соціальні ефекти та виступає важливим джерелом фінансового й продуктового забезпечення відтворення демографічного потенціалу села. У зв'язку з цим буде доречно більш глибоко проаналізувати розвиток ОПГ та його вплив на формування продовольчих ресурсів України.

СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ДОМОГОСПОДАРСТВ У СІЛЬСЬКІЙ МІСЦЕВОСТІ

Реформування аграрного сектора, яке розпочалося на початку 90-х років, при всій його правовій недосконалості й незавершеності, дало значний поштовх для виникнення різних форм власності та різноманітних форм господарювання. Що ж стосується сектора сільських домогосподарств, він, за нинішньою термінологією, охоплює: господарства населення, особисті селянські господарства (як складову господарств населення), виробників сільськогосподарської продукції на присадибних ділянках, на ділянках колективного й індивідуального садівництва і городництва та на дачних ділянках. Основними чинниками, які спонукали їх розвиток в умовах змішаної економіки, було зниження рівня соціальної захищеності населення, падіння реального рівня заробітної плати, зростання безробіття (особливо в сільській місцевості) та загальна економічна криза, що охопила всі галузі національної економіки. За таких умов домінуючу роль серед господарств населення мають особисті селянські господарства, що розглядаються як зворотний бік бідності значної частини сільського населення.

Сутність і особливості діяльності особистих селянських господарств досліджували багато економістів-аграрників [4-13]. У процесі реформування аграрного сектора в результаті приєднання до особистих підсобних господарств земельних часток (паїв) формувалися особисті селянські господарства без створення юридичної особи. Відповідно до Закону України «Про особисте селянське господарство» [14], особисте селянське господарство – це господарська діяльність, яка проводиться без створення юридичної особи фізичною особою індивідуально або особами, які перебувають у сімейних чи родинних відносинах і спільно проживають, з метою задоволення особистих потреб шляхом виробництва, переробки й споживання сільськогосподарської продукції, реалізації її надлишків та надання послуг з використанням майна особистого селянського господарства, у тому числі

й у сфері сільського зеленого туризму. Діяльність, пов'язану з веденням особистого селянського господарства, не відносять до підприємницької діяльності.

Особисті селянські господарства як особлива сфера виробництва в сучасних умовах характеризуються такими основними рисами: діяльністю, що пов'язана з використанням землі як виробничого фактора в сільському господарстві, з отриманням і переробкою аграрної продукції; допоміжною по відношенню до основної зайнятості населення; неринковим виробництвом сільськогосподарської продукції для власного виробництва, яке має тенденцію до скорочення; самофінансуванням своєї діяльності; зазвичай непрофесійною діяльністю з виробництва продукції для власного споживання; організацією трудового процесу працею членів сім'ї [15, с. 83].

ОСГ є складовою сектора сільських домогосподарств. Проаналізуємо виробничий потенціал даного сектора, розпочавши насамперед із земельних ресурсів. За роки аграрної реформи значно збільшилися розміри земельних ділянок селянських господарств: з 2670 тис. га сільськогосподарських угідь у 1990 році до 15,9 млн. га в 2011 (майже в 6 разів).

Скориставшись матеріалами обстежень сільських домогосподарств у 2001 році за показником «площа землі на одне домогосподарство», структуру домогосподарств, які обстежувались у 2005, 2009, 2010 роках, вдалося розділити на більш дрібніші групи (табл. 4). Результати дослідження показали, що протягом згаданих років трохи більше половини земельної площі приватних підприємств (у 2005 році – 50,4%, 2009 – 54,8%, 2010 – 55,2%) використовувалось лише невеликою кількістю сільських домогосподарств, відповідно по роках: 5,8%, 6,5%, 6,6%. Простежується також значний розрив у площі землі домогосподарств при переході з групи «1,51-2,00» до групи «2,01-5,00»: середній розмір землекористування зростає майже втричі (понад 4 га).

Оскільки згідно із Законом України «Про особисте селянське господарство» для ведення ОСГ використовують земельні ділянки розміром не більше 2,0 гектара, які передані фізичним особам у власність або оренду в порядку, встановленому законом, то сільські домогосподарства, які обробляють понад 4 га, фактично відносяться до суб'єктів підприємницької діяльності без створення юридичної особи.

Помітною рисою є збільшення чисельності сільських домогосподарств, які входять до групи «1,01-2,00»: за другу половину 2000-х років кількість сільських домогосподарств зростає на 10% і в 2010 становила 805,6 тис. од., а земельна площа – на 16% і становила 1087,5 тис. га.

Нині типове особисте селянське господарство виробляє близько 50 видів рослинницької та 8 видів тваринницької продукції, зокрема:

□ овочеві культури (16) – капуста, помідори, огірки, перець, баклажани, часник, цибуля, кріп, петрушка, морква, буряки столові, картопля, кабачки, гарбузи, кавуни, дині;

Таблиця 4. Структура сільських домогосподарств за показником «площа землі на одне домогосподарство»

Домогосподарства з площею землі, га:	Кількість домогосподарств:						Площа землі:								
	2005	2009	2010	2005	2009	2010	2005	2009	2010	2005	2009	2010	2005	2009	2010
	тис. од.			%			всього, тис. га			%			на 1 домогосподарство, га		
до 0,50	2794,0	2786,4	2697,7	50,8	51,6	50,9	807,7	771,0	731,4	13,6	12,1	11,5	0,29	0,28	0,27
з них: до 0,25	1232,0	1355,4	1335,6	22,4	25,1	25,2	196,0	223,0	209,9	3,3	3,5	3,3	0,16	0,16	0,16
0,26-0,50	1562,0	1431,0	1362,1	28,4	26,5	25,7	611,7	548,0	521,5	10,3	8,6	8,2	0,39	0,38	0,38
0,51-1,00	1666,5	1495,8	1446,9	30,3	27,7	27,3	1199,6	1076,9	1030,3	20,2	16,9	16,2	0,72	0,71	0,71
1,01 і більше	1039,5	1117,8	1155,4	18,9	20,7	21,8	3932,0	4524,1	4598,3	66,2	71,0	72,3	3,78	4,03	3,98
з них: 1,01-5,00	880,0	939,6	980,5	16,0	17,4	18,5	1675,0	1847,9	1933,4	28,2	29,0	30,4	1,90	1,97	1,97
у т.ч.: 1,01-1,50	594,0	631,8	662,5	10,8	11,7	12,5	724,7	796,5	839,5	12,2	12,5	13,2	1,22	1,26	1,34
1,51-2,00	126,5	135,0	143,1	2,3	2,5	2,7	216,3	235,8	248,0	3,6	3,7	3,9	1,71	1,75	1,73
2,01-5,00	159,5	172,8	174,9	2,9	3,2	3,3	734,0	815,6	845,9	12,4	12,8	13,3	4,60	4,72	4,84
5,01-10,0	93,5	108,0	106,0	1,7	2,0	2,0	659,3	751,9	750,5	11,1	11,8	11,8	7,05	6,96	7,08
10,01 і більше	66,0	70,2	68,9	1,2	1,3	1,3	1597,7	1924,3	1914,4	26,9	30,2	30,1	24,21	27,41	27,79
Довідково: По всіх домогосподарствах	5500,0	5400	5300	100,0	100,0	100,0	5939,3	6372,0	6360,0	100,0	100,0	100,0	1,08	1,18	1,20
у т.ч. з площею землі понад 2,0 га	319,0	351,0	349,8	5,8	6,5	6,6	2991,0	3491,8	3510,8	50,4	54,8	55,2	9,4	9,9	10,0

Розраховано за даними: Основні сільськогосподарські характеристики домогосподарств у сільській місцевості за ряд років. Стат. бюлетень. – К.: Держстат України. – С. 12-13; Сільськогосподарська діяльність господарств населення України за 2001 рік. Стат. збірник. – К.: Держкомстат України, 2002. – С. 165-169.

- ягоди та фрукти (15) – полуниця, суниця, смородина, агрус, малина, черешня, вишня, слива, яблуко, груша, персик, абрикос, шовковиця, калина, горіх;
- зернові (9) – жито, ячмінь, пшениця, кукурудза, просо, гречка, квасоля, горох, мак;
- технічні (3) – цукрові буряки, соняшник, льон-довгунець;
- кормові (3) – однорічні та багаторічні трави, кормові коренеплоди;
- тваринництво (8) – молоко, м'ясо великої рогатої худоби, м'ясо свиней, м'ясо птиці, яйця курячі, вовна, продукція бджільництва тощо.

Такої величезної кількості видів рослинницької й тваринницької сільськогосподарської продукції не вирощує жоден фермер у країнах з розвинутою ринковою економікою. Це зумовлено тим, що особисті селянські господарства населення в Україні розраховують головним чином на самозабезпечення продуктами харчування та меншою мірою – на товарне виробництво [16].

Наведені в **табл. 5** статистичні та розрахункові дані розкривають виробничу спрямованість селянських господарств, яка диференціюється залежно від основного показника – розміру землекористування. При цьому треба мати на увазі, що переважна більшість господарств із земельними наділами до 0,7 га використовують вирощену продукцію для власних потреб, а ділянки понад 0,7 га – для товарного виробництва [17, с. 11]. Що ж стосується домогосподарств із площею землі до 0,50 га, то для них це фактично було і залишається традиційним підсобним виробництвом [18, с. 172-173]. Отже, орієнтовно близько двох мільйонів сільських домогосподарств займаються сільськогосподарським виробництвом в обсягах, що дозволяють частину продукції реалізовувати за різними каналами з метою вагомого поповнення сімейного бюджету. Решта домогосподарств з огляду на різні обставини (віддаленість від ринків, відсутність засобів механізації, дефіцит працездатної робочої сили тощо) реалізує вирощену продукцію на продаж час від часу і в незначних обсягах, а виручені кошти не здійснюють помітного впливу на сімейний бюджет.

Окреслюється загальна тенденція, яка чітко простежується від першої (площа до 0,5 га) до третьої (площа понад 1 га) групи: збільшується частка й розміри земельних ділянок, на яких вирощується рослинницька продукція; це супроводжується збільшенням поголів'я худоби та птиці, що утримується на селянських подвір'ях. Відповідно селянські господарства з більшими масштабами виробництва частіше й активніше використовують засоби механізації, а окремі з них самостійно купують їх для власні кошти.

Реформування колективного й державного секторів сільського господарства в 90-ті роки супроводжувалося згоранням суспільного аграрного виробництва. Це мало своїм наслідком помітне підвищення ролі та значення сектора господарств населення, насамперед – особистих селянських

господарств. Наведені в **табл. 6** статистичні та розрахункові дані розкривають як загальну тенденцію результативності аграрного сектора, так і його складових. Найвищий внесок у формування продовольчих ресурсів і забезпечення продовольчої безпеки країни сектор особистих господарств забезпечував на зламі XX-XXI століть – його частка підвищилась до 2/3 у загальному обсязі виробництва валової продукції сільського господарства, у тому числі в продукції тваринництва – 3/4. У 2000-ні роки роль сектора особистих господарств дещо знизилась, однак і нині є ваговою – практично 55% продовольчих ресурсів, що були вироблені в 2010 році, припадає на нього. Отже, ще протягом тривалого періоду часу і практично весь оглядовий період (10-15 років) особисті селянські господарства будуть відігравати помітну роль у задоволенні потреб суспільства в продовольчих ресурсах та забезпеченні функціонування сільських домогосподарств як найменшої клітинки його демографічного потенціалу.

Надзвичайно ваговою є інформація щодо реального вкладу сільських господарств у виробництво різних видів сільськогосподарської продукції. Наведені в **табл. 7** розрахункові дані свідчать про те, що господарства населення виконують основну роль у забезпеченні споживачів картоплею, овочами, плодами та ягодами, а також найважливішими видами тваринницької продукції: молоком, медом, м'ясом та ін. Зважаючи на те, що для розвитку суспільного сектора аграрної економіки потрібні величезні інвестиції і тривалий період часу для розширення виробництва, то це є об'єктивною необхідністю для напрацювання пропозицій щодо підвищення рівня товарності селянських господарств та покращання умов реалізації вирощеної ними продукції.

Оскільки глобалізацію можна трактувати і як процес встановлення режиму взаємності [19, с. 31], розглянемо подальше функціонування ОСГ з урахуванням даного визначення. Об'єднання особистих селянських господарств у кооператив сприятиме забезпеченню їх необхідною інформацією щодо того, яку продукцію, у яких обсягах та коли доцільно виробити, якою повинна бути якість виробленої продукції, а також кому, у яких обсягах та на яких умовах можна буде її реалізувати. Ефективною є кооперація особистих селянських господарств з підприємствами АПК різної форми власності: вони надають їм необхідні засоби виробництва та гарантують збут продукції.

Позитивним вважаємо досвід Росії, де основними партнерами особистих господарств щодо реалізації сільськогосподарської продукції є заготівельні організації споживкооперації. У Державній програмі розвитку сільського господарства й регулювання ринків сільськогосподарської продукції, сировини і продовольства на 2008-2012 роки поставлено завдання розширення мережі сільськогосподарських споживчих і закупівельно-збутових кооперативів. Спложивча кооперація Росії нині має матеріально-технічну базу, досвідчені кадри, які спроможні ефективно і грамотно виконувати заготівельні функції. Протягом останніх років підприємства та організації споживчої кооперації ряду

Таблиця 5. Характеристика сільських домогосподарств у 2010, %

Показники	Усі домогосподарства	У т. ч. домогосподарства з площею землі		
		0,5 га і менше	0,51-1,00 га	1,01 га і більше
Середній розмір площі землі домогосподарства, га	1,20	0,27	0,71	3,98
Питома вага земельних часток-паїв та орендованих ділянок в загальній площі землі домогосподарств, %	47,4	0,2	1,5	65,3
Середній загальний розмір земельних часток-паїв та орендованих ділянок, га	3,09	0,13	0,36	3,25
Розподіл домогосподарств по групах, тис. од.	5300	2698	1447	1155
Розподіл домогосподарств по групах, %	100	50,9	27,3	21,8
<i>Рослинництво</i>				
Посівна площа – всього	100	100	100	100
зернові та зернобобові культури	50,0	19,7	31,0	58,3
з них пшениця	36,5	13,4	27,8	38,6
ячмінь	41,6	10,5	23,2	45,2
кукурудза	15,7	65,1	38,2	10,7
технічні культури	14,2	0,5	1,1	19,1
картопля	100	100	100	100
овочі відкритого ґрунту та баштанні культури	15,3	47,6	31,2	7,2
кормові культури	4,3	16,4	6,8	2,1
	16,2	15,8	29,9	13,3
<i>Тваринництво</i>				
Частка домогосподарств, що утримують будь-який вид худоби та птиці, %	70,3	56,7	81,0	88,7
	100	100	100	100
Наявність худоби на 10 домогосподарств, голів великої рогатої худоби	5,5	2,4	6,2	11,8
корів	3,7	1,6	4,3	7,6
свиней	6,7	3,3	7,8	13,2
Розподіл чисельності поголів'я за розміром домогосподарств, % великої рогатої худоби	100	22,6	30,7	46,7
корів	100	22,5	31,9	45,6
свиней	100	24,9	31,9	43,2
птиці всіх видів	100	36,9	31,1	32,0
<i>Наявність техніки в сільських домогосподарствах</i>				
Домогосподарства, що мають техніку	13,0	7,2	12,2	27,7
у тому числі :плуг	41,3	13,9	42,2	57,4
культиватор	12,9	2,7	10,7	20,3
трактор	16,0	5,1	11,9	24,9
комбайн	1,8	0,5	0,9	3,0
автомобіль вантажний	3,3	3,2	1,7	4,3
декілька з перелічених видів техніки одночасно	61,5	44,2	58,6	73,5

Джерело: Основні сільськогосподарські характеристики домогосподарств у сільській місцевості в 2010 році. Стат. бюлетень. – К.: Держкомстат України, 2010. – С. 12, 15, 17, 20.

областей, країв і республік Росії створюють власні підсобні господарства, тісно співпрацюють з особистими селянськими господарствами щодо відгодівлі худоби, птиці, видають жителям-пайщикам грошові кредити, здійснюють страхування тощо [20]. Цей досвід було б доречно поширити в Україні.

З цією метою в кожному регіоні було б доцільно розробити Програму розвитку закупівельної діяльності з активною участю споживчої кооперації. У програмі необхідно конкретизувати показники закупівельної діяльності з основних видів продукції. Диференційований підхід до організації взаємовідносин між особистими селянськими господарствами і заготівельними організаціями споживчої кооперації дозволить виробити ефективну систему заходів, спрямованих на стимулювання збільшення виробництва продовольчої сировини в ОСГ й підвищення ефективності їх діяльності в цілому.

Для розвитку ефективних взаємовідносин особистих селянських господарств зі споживчою кооперацією особливого значення набуває створення маркетингових служб і систем, прогнозування соціально-економічного розвитку сільських територій та продовольчого комплексу конкретного регіону. Постійний збір та обробка такої інформації дасть можливість своєчасно корегувати параметри складових маркетингу в міру зміни ситуації на ринку та надходження сільськогосподарської продукції від особистих селянських господарств.

Маркетингова служба в системі споживчої кооперації повинна визначити перспективи розвитку продовольчого ринку регіону і місце на ньому заготівельних організацій споживкооперації. Поряд із цим маркетологи мають враховувати соціальні, економічні, науково-технічні й екологічні фактори, які визначають динаміку ринкового середовища, оцінювати ризики від виникнення критичних ситуацій, виявляти суперечності й причини диспропорцій між особистими селянськими господарствами та заготконторами. З метою підвищення мотивації до збільшення обсягів виробництва в ОСГ та зміцнення їх співробітництва із закупівельними підрозділами споживчої кооперації необхідно визначити пріоритети та переваги виробників – здавачів сільськогосподарської продукції, орієнтуватися на організацію довготривалих зв'язків, забезпечити формування сучасної бази заготівлі, зберігання й реалізації агропродуктів.

Як свідчить вітчизняний досвід, важливою підмогою нарощування обсягів виробництва продукції в особистих селянських господарствах є організація системи забезпечення їх посадковим матеріалом сучасної селекції, високопродуктивним молодняком худоби і птиці, засобами малої механізації, агрохімікатами, зооветеринарним та агротехнічним обслуговуванням; створення сприятливих умов для отримання необхідних порад і консультацій від дорадчих і правових служб, а за необхідності –

Таблиця 6. Динаміка і структура валової продукції (ВП) сільського господарства, млн. грн.
(у порівнянних цінах 2005 року)

Показники	1990	2000	2005	2009	2010	2010 до 1990, % (в.п.)	
Усі категорії господарств							
Валова продукція, всього	145874,9	77889,4	92585,6	102092,6	100536,2	68,9	
з неї							
– продукція рослинництва	66559,7	43573,0	53975,6	61544,6	58677,6	88,2	
– продукція тваринництва	79315,2	34316,4	38610,0	40548,0	41858,6	52,8	
Господарства населення							
Валова продукція	всього	44575,8	51411,4	58783,2	56312,2	124,3	
	% від усього обсягу ВП	30,6	66,0	63,5	55,2	55,1	+24,5
з неї:							
– продукція рослинництва	грн.	16645,9	25752,6	32244,1	33045,9	32233,7	193,6
	%	25,0	59,1	59,7	53,7	54,9	+29,9
– продукція тваринництва	грн.	27929,9	25658,8	26539,1	23266,3	23153,3	82,9
	%	32,5	74,8	68,7	57,4	55,3	+22,8

Джерело: розраховано та складено за даними: Сільське господарство України за 2010 рік: Стат. збірник. – К.: Державна служба статистики України, 2011. – С. 44.

Таблиця 7. Роль господарств населення у виробництві основних видів сільськогосподарської продукції
(у % до загального обсягу)

Показники	1990	2000	2005	2009	2010
Продукція рослинництва					
Зернові та зернобобові культури	2,8	18,4	24,3	22,1	24,2
Цукрові буряки (фабричні)	0,01	12,2	21,5	9,1	7,9
Соняшник	2,4	12,5	21,2	18,6	17,5
Картопля	71,4	98,6	98,8	97,4	97,4
Овочі	26,9	83,1	89,3	86,6	88,1
Плоди та ягоди	53,6	81,8	88,2	86,7	83,6
Продукція тваринництва					
М'ясо в забійній вазі	28,9	73,7	63,2	46,1	44,9
Молоко	24,0	71,0	81,2	80,7	80,3
Яйця	37,8	66,2	50,5	41,8	39,9
Вовна	11,2	61,4	78,3	79,6	83,1
Мед	78,7	93,2	96,6	97,6	97,7

Джерело: Сільське господарство України за 2010 рік: Стат. збірник. – К.: Державна служба статистики України, 2011. – С. 124.

отримання пільгових кредитів для розширення виробничої діяльності. Водночас вимагає вирішення проблема надання дотацій селянам за вирощену і здану через заготконтори райспоживспілки худобу, яка перераховується нерегулярно і в неповному обсязі.

ВИСНОВКИ

1. Глобалізаційні процеси поширилися на Україну і стали джерелом виникнення різних викликів. Вони супроводжувалися породженням різнопланових та різноспрямованих наслідків. Стосовно вітчизняного аграрного сектора це проявляється в необхідності нарощування агропродовольчого потенціалу з метою зміцнення продовольчої безпеки України та активної участі у вирішенні проблем голодуючих під егідою ООН; посиленні майнового розшарування й соціальної нерівності сільського населення; загостренні проблем з якістю та безпечністю аграрної сировини й харчової продукції; поширенні агрохолдингів та, як наслідок, зростанні безробіття в сільській місцевості, де населення передало в оренду земельні ділянки; руйнації специфічного сільського способу життя й сільського середовища як базової умови для відтворення демографічного потенціалу села та інші проблеми.

2. Структура грошових доходів і сукупних ресурсів сільських домогосподарств у 2000-ні роки помітно трансформувалася: частка оплати праці підвищилася майже до третини, трансфертів (пенсії, стипендії) – до чверті, а зменшилася практично удвічі – до 23,8% – частка, що формувалася за рахунок доходів від продажу агросировини й вартості спожитої продукції, отриманої з особистих підсобних господарств. Решта – менше 20% сукупних ресурсів – формується за рахунок інших 13 джерел доходів. Отже, незважаючи на збільшення обсягів грошових доходів у сільських домогосподарств, як і раніше, у формуванні їх сукупних ресурсів дуже помітно залишається роль сільськогосподарської продукції, отриманої з особистих господарств: як важливого джерела грошових доходів від її продажу, так і продовольчих ресурсів, що спрямовуються на споживання членами їх сімей. До того ж навіть у домогосподарствах з високим рівнем доходів частка надходжень від сільськогосподарської продукції, вирощеної в особистому господарстві, у структурі сукупних ресурсів перевищує чверть.

Отже, особисте господарство в оглядовій перспективі буде невід'ємною складовою сільських домогосподарств та саме на ньому буде утримуватися сільський спосіб життя.

3. За нинішніх умов сільські домогосподарства, які здійснюють сільськогосподарську діяльність, традиційно значною мірою виконують комплекс функцій, пов'язаних з виробництвом продукції, відтворенням і розвитком наступних поколінь і суспільства в цілому; вони спроможні знижувати соціальну напругу в суспільстві, згладжувати майнову й соціальну нерівність тощо. Якщо ж хоча б гіпотетично відмовитися від особистих господарств, то це супроводжуватиметься збільшенням масштабів бідності практично удвічі, поглибленням відмінностей та посиленням нерівності між різними групами сільського населення, що матиме своїм наслідком подальшу прискорену руйнацію сільського середовища та сільського способу життя.

4. Особисті селянські господарства в останні роки на 55% формують баланси продовольчих ресурсів країни, тим самим помітно впливаючи на забезпечення продовольчої безпеки українського суспільства. І в оглядовій перспективі їх роль відчутно не зменшиться. Отже, необхідно знаходити нові організаційні форми й системи державної підтримки власників особистих господарств з метою розширення масштабів виробництва та збільшення обсягів заготівлі сільськогосподарської продукції. Серед них: об'єднання власників ОСГ у кооперативи або ж їх створення на базі фермерських чи аграрних підприємств, розширення масштабів закупівельної діяльності організаціями Укрспоживспілки, розроблення спеціальних державних програм щодо їх підтримки тощо.

5. З метою активізації сільськогосподарської діяльності сільськими домогосподарствами було б доцільно:

- забезпечити формування рівноправних умов функціонування особистих селянських господарств поряд з іншими агровиробниками;
- створити необхідні передумови для стабілізації цін на продукцію сільськогосподарського виробництва;
- спростити доступ ОСГ до кредитних ресурсів;

- надати право особистим селянським господарствам викупляти сільськогосподарську техніку на умовах лізингу;
- формувати сприятливі умови для розвитку сільського зеленого туризму (зокрема, прийняття Закону України «Про зелений туризм»);
- організувати ефективну систему забезпечення ОСГ сортовим насінням, мінеральними добривами, засобами захисту рослин, племінним молоддю худоби та птиці, садово-городнім інвентарем;
- поширити на ОСГ систему агрохімічного та зооветеринарного обслуговування;
- формувати сприятливі умови для утворення об'єднань і кооперативів тощо.

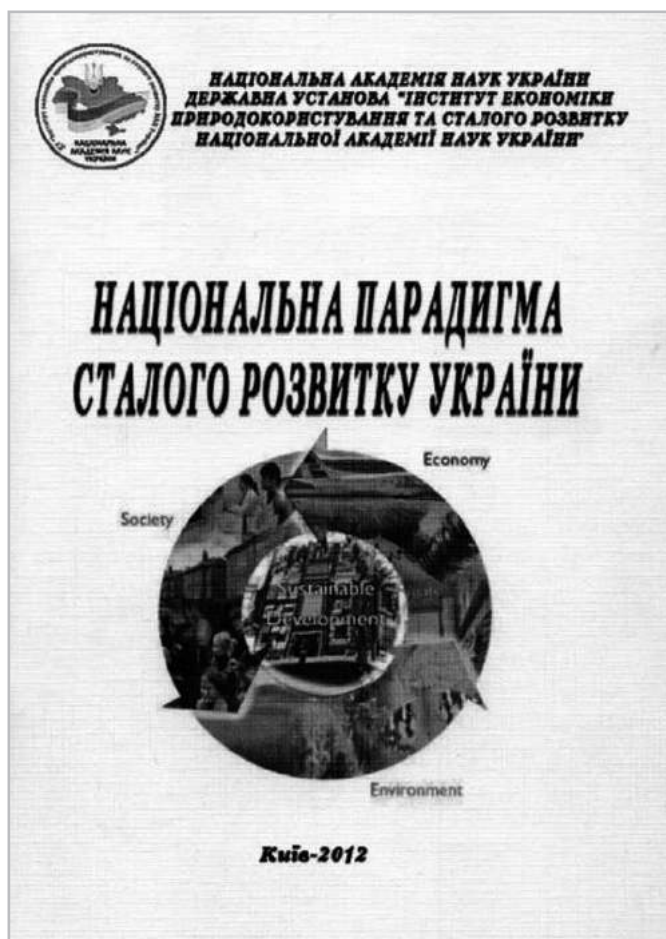
ПОЯСНЕННЯ

Дослідження виконано за підтримки НАН України в рамках відомчої теми «Агропродовольчий розвиток України в контексті забезпечення продовольчої безпеки» (№0111U001318).

ЛІТЕРАТУРА

1. Воронкова В.Г. Місце і роль України в глобалізаційних процесах сучасності // В.Г.Воронкова // Гуманітарний вісник ЗДІА. Вип. 37. – 2009. – С. 16-32.
2. Данкевич А.Є. Розвиток інтегрованих структур у сільському господарстві // А.Є.Данкевич: Монографія. – К.: ННЦ ІАЕ, 2011. – 350 с.
3. Крисанов Д.Ф. Вплив глобалізаційних процесів на функціонування та розвиток вітчизняних підприємств // Д.Ф.Крисанов // Управління сучасним підприємством: Матер. VIII Міжнар. наук.-практ. конф., Київ, 22-23 березня 2012 р.: тези доп. – К.: НУХТ. – 2012. – С. 127-130.
4. Березівський П.С. Регіональні особливості формування нових виробничих сільськогосподарських структур різних організаційно-правових форм господарювання як неінвестиційний чинник інтенсифікації сільського господарства // П.С.Березівський, Н.П.Особа // Агросвіт. – 2008. – № 19. – С. 8-13.
5. Збарський В.К. Малі форми господарювання в Україні: теорія, методологія і практика / В.К.Збарський. – К.: НАУ-ДАККМ, 2005. – 432 с.
6. Месель-Веселяк В.Я. Форми господарювання в сільському господарстві (результати, проблеми, вирішення) // В.Я.Месель-Веселяк // Економіка АПК. – 2012. – № 1. – С. 13-23.

7. Онищенко О.М. Господарства населення: продуктивність, ефективність, перспективи / О.М.Онищенко. – К.: ІЕ НАНУ, 2003. – 100 с.
8. Прокопа І.В. Господарства населення в сучасному аграрному виробництві і сільському розвитку / І.В.Прокопа, Т.В.Беркута. – К.: ІЕП НАНУ, 2011. – 240 с.
9. Саблук П.Т. Ефективність сільськогосподарського виробництва в особистих господарствах громадян (за матеріалами обстеження) / П.Т.Саблук, В.Я.Месель-Веселяк, Ю.Я.Лузан. – К.: ІАЕ УААН, 2001. – 378 с.
10. Свиноус І.В. Економічні аспекти функціонування особистих селянських господарств / І.В.Свиноус: Монографія. – К.: ТОВ «Аграр Медіа Груп», 2010. – 414 с.
11. Шепотько Л.О. Господарство особисте – вигода спільна / Л.О. Шепотько, І.В. Прокопа. – К.: Урожай, 1989. – 128 с.
12. Шпичак О.М. Реалізація продукції особистими селянськими господарствами – витрати, ціни, ефективність / О.М.Шпичак, І.В.Свиноус. – К.: ІАЕ УААН, 2008. – 320 с.
13. Юрчишин В.В. Аграрна політика в Україні на зламах політичних епох / В.В.Юрчишин. – К.: Наукова думка, 2009. – 366 с.
14. Закон України «Про особисте селянське господарство» (№742-IV від 15 травня 2003 р.) // Уряд. кур'єр. – 2003. – 11 червня.
15. Лаврова А.П. Категория «личное подсобное хозяйство» в современных условиях / А.П.Лаврова // Известия СПбГАУ. – 2008. – № 9. – С. 81-85.
16. Онищенко О.М. Ефективність господарств населення / О.М.Онищенко // Економіка України. – 2003. – № 1. – С. 60-69.
17. Крисанов Д.Ф. Концентрація товарного виробництва у господарствах населення: проблеми і перспективи / Д.Ф.Крисанов, Л.О.Удова // Агросвіт. – 2008. – № 4. – С. 9-19.
18. Крисанов Д.Ф. Самозайнятість сільського населення в ринкових умовах: масштаби, структуризація, перспективи / Д.Ф.Крисанов, К.О.Прокопенко // Держава та регіони. Серія: Економіка та підприємництво. – 2007. – № 1. – С. 168-176.
19. Борзых С.В. Понятие глобализации: новое прочтение / С.В.Борзых // Век глобализации. – 2011. – № 2. – С. 18-31.
20. Взаимоотношения личных подсобных хозяйств с потребкооперацией // Фундаментальные и прикладные исследования. – 2010. – № 4. – С. 5-12.

Національна парадигма сталого розвитку України / за заг. ред. академіка НАН України, д.т.н., проф., засл. діяча науки і техніки України Б.Є.Патона. – К.: Державна установа «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку Національної академії наук України», 2012. – 72 с.

Визначено сучасні тенденції, стратегічні засади та перспективні напрями сталого розвитку України в глобальному середовищі на основі аналізу й оцінки новітніх наукових концепцій господарювання в контексті світових господарських домінант відповідно до наявного стратегічного потенціалу держави. Розроблено концептуальні засади сталого розвитку природно-ресурсного потенціалу, включаючи земельні, водні, мінерально-сировинні, лісові ресурси, соціальну складову, умови гарантування природно-техногенної та екологічної безпеки тощо. Визначено перспективи національної еколого-економічної політики, запропоновано національну парадигму і програмну основу перспективного сталого розвитку України.

Рекомендовано до друку вченою радою Державної установи «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку Національної академії наук України» (протокол № 10 від 24 листопада 2011 року).